

DOKUMENTY

MILAN KOPECKÝ

PROJEV NA VĚDECKÉM MATINĚ FILOSOFICKÉ FAKULTY UJEP V BRNĚ, KONANÉM 25. LISTOPADU 1970 K 300. VÝROČÍ ÚMRTI J. A. KOMENSKÉHO

Vážené shromáždění!

Nebyvá zvykem začínat jubilejní přednášku odůvodněním data jejího konání. Proč vlastně naše fakulta vzpomíná 300. výročí smrti Jana Amose Komenského právě dnes, kdežto ostatní veřejnost si je připomínala už před deseti dny — souhlasně se známou učebnicovou poučkou, že Komenský zemřel 15. listopadu 1770. Stanovilo-li vedení fakulty toto vědecké matiné už začátkem studijního roku na 25. listopad, činilo tak u vědomí, že teprve toho dne bude historicky přesné připomínat toto jubileum. Komenský se totiž v Amsterdamu rozloučil se světem 15. listopadu juliánského kalendáře, platného tehdy mimo jiné také v Holandsku, tedy 25. listopadu podle gregoriánského kalendáře, užívaného v českých zemích od roku 1584. Prvnímu životopisnému údaji o narození Komenského 28. března 1592 stylo reformato měl by odpovídat i údaj o jeho úmrtí: 25. listopadu 1670.

Smuteční hosté, kteří týden poté stáli nad rakví Komenského v prostém kostelíku valonské církve v Naardenu, neuvědomovali si patrně rozsah dochovaného díla Komenského ani jeho význam pro světovou kulturu a nevěděli, z jakého prostředí toto dílo původně vyrůstalo a kterému národu chtělo především sloužit. Určitě netušili, že velká část odkazu Komenského bude živá i po třech staletích. Kdyby tomu tak dnes nebylo, nedošlo by k prohlášení roku 1970 za mezinárodní rok výchovy a nestupňovalo by se badatelské úsilí četných komeniologů.

Také na naší fakultě se po celou dobu její existence rozvíjelo fundované bádání o životě a zejména o díle Komenského. Z řady zasloužilých badatelů připomenu zde aspoň jednoho, a to proto, že v analýze díla Komenského dospěl nejdále a že letošního 7. května uplynulo v nepochopitelné tichosti 100 let od jeho narození. Mým fám Stanislava Součka, významného profesora naší university mezi světovými válkami a jejího rektora ve studijním roce 1930–1931. Někteří literární historikové této fakulty vycházejí ze Součkových skvělých komeniologických studií a navazují na jeho četné podněty, považující, stejně jako on před 35 lety, vydání veškerých spisů Komenského za „úkol národního vědomí a svědomí, národní povinnosti a cti“.

Právě v ediční oblasti je nejzřejmější, kolik jsme Komenskému stále dlužni. Na rozdíl od jiných národů, které si díla velikánů své minulosti vydaly v úplnosti, a třeba i několikrát, chybí nám stále souborná edice Komenského, přestože měla být podle původního oficiálního prohlášení realizována do jubilejního roku. Teprve souborná edice ukáže rozsah a hloubku i různé strukturální vazby vědeckého a uměleckého díla Komenského, poskytne ucelené východisko pro definitivní řešení problému národnosti a světovosti v tomto díle i podílu, jakým jeho tvůrce přispěl z kulturní tradice svého národa do kultury světové.

Tento podíl bývá vymezován různě a různě bývá také charakterizováno češtví člověka, který většinu svého života prožil za hranicemi své vlasti. Komenský sám naznačil vztah k polaritě vlast—svět a čeština—latina v dopise, který 10. prosince 1661 napsal amsterodamskému nakladateli svých spisů Petru Montanovi: „*Především však prohlašuji, že jsem nikdy neměl v úmyslu po latinsku něco psátí, natož vydávatí. Brzy v mládí pojala mne touha, abych toliko pro svůj národ složil v mateřštině nějaké knihy a jemu tím prospěl, a ta touha mne neopustila po celých těch padesát let; naproti tomu k jiným pokusům mne přiměl jenom vnější příležitostí.*“

Tato slova vydávají jednoznačné svědectví o vroucím češtví Komenského, který chtěl původně všechny své schopnosti věnovat vzdělávání svého národa. Po návratu ze studíí v Herbornu a Heidelbergu měl tento nijnický rodák v úmyslu napsat — vedle populárně poučných spisů o dějinách a vývoji náboženství — především velký česko-latinský slovník, který by jeho současníkům pomáhal při získávání znalostí univerzálního učenického jazyka — latiny. To pak souviselo s jeho velkolepým záměrem konstituovat základními naukovými pracemi českou vědu. Zároveň Komenský, který roku 1614 nastoupil v Přerově pod dohledem znamenitého bratrského kazatele biskupa Jana Láneckého učitelskou službu, přemýšlel o reformě domácí školní výuky a výchovy. Věděl velmi dobře, že znalosti získané na tehdejší latinské škole jsou při srovnání s délkou docházky neúměrně malé a od života odtržené. „*Dosud nebylo dokonale účelných škol,*“ zdrazňuje Komenský později v záhlaví 11. kapitoly své Didaktiky velké. O zlepšení školní výuky neustává přemýšlet ani v těžkých letech, kdy se skrývá po bitvě na Bílé hoře. V jednom ze svých útočišť poblíž labských pramenů na panství Jiřího Sádovského ze Sloupna se seznámil r. 1627 s německou Didaktikou Eliáše Bodina. Tehdy se rozhodl napsat podobný spis český proto, aby po přejítí válečných víchřic a pronásledování „*především mládeži se šlo na pomoc co nejrychlejším zřízení škol a opatřením jasné metody pro ně.*“ To pak realizoval Komenský r. 1623 v Polsku v Didaktice české, jejíž problematiku rozpracoval později ve světově proslulé verzi latinské.

Neznámé tragické pro další vývoj naší kultury bylo to, že člověk tak velkých a čistých záměrů musel odejít za hranice. Je základním rysem světovosti Komenského, že se dovedl přizpůsobit změněné situaci, kterou mu vnutila cizina, a že plány, jež nemohl uskutečnit ve vlasti, zaměřil na veškeré lidstvo.

Lešno, Anglie, Nizozemí, Elblag, Toruň, Švédsko, opět Lešno, Blatný Potok, do třetice Lešno a konečně Amsterodam — to jsou města a státní celky, vyznačující na mapě Evropy z let 1628 až 1656 nejen pozoruhodná exulantská zastavení Komenského, ale také místa usilovné realizace jeho různorodých plánů. Právě proto prohlašovali a prohlašují někteří buržoazní badatelé J. A. Komenského za kosmopolitu — nejednou byli a dosud jsou ochotni pro Comenia zapomínat na Jana Amose Komenského, na to, že jeho celá činnost vyrůstá zákonitě z českého prostředí, z literárních a ideových tradic předbělohorských Čech. A přece nadšené chválily mateřštinu z pera Komenského jsou významným článkem v řetězu obran českého jazyka a národa, které můžeme sledovat od dob cyrilometodějských přes Štítného, Husa, Všehrda, Píseckého, Konáče, Blahoslava a Veleslavína až do doby pobělohorské a obrozenské. Duchovní písně Komenského dovršují hymnologii bratrskou, navazující na písňovou tvorbu husitskou. Spisy náboženské a ušlechtlé Komenského, jimiž reagoval na zoufalé přímo chvíle života, vyjadřují jeho touhu po harmonii a jsou často také kritikou společenských a ideologických rozporů; jako takové představují součást českého myšlenkového zápasu v minulosti. Komenského sbírka přísloví je dokladem úcty k lidové moudrosti předků a souvisí tak s těmi pracemi, v nichž přísloví a pořekadla byla zapsána nejen jako materiál pro literaturu, jak to požadovaly středověké poetiky, ale i jako živý zdroj mravních hodnot. Na svůj národ myslil Komenský v všech cestách své životní pouti, o čemž svědčí mimo jiné i to, že některá díla napsaná v cizině latinsky pro vzdělaný svět překládal brzy po jejich vydání do své mateřštiny.

•

Všechny komeniologické monografie — od Kvačalovy přes Novákovu-Hendrichovu a další až po loni vyšlou monografii norské badatelky českého původu Milady Blekastadové — shodují se v tom, že tvorba Komenského se v nich analyzuje a hodnotí z hlediska odborné specializace autora monografie. Avšak úplný obraz Komenského vznikne až spoluprací několika specialistů různých oborů — pedagoga, filosofa, historika, literárního vědce, filologa, muzikologa a divadelního vědce, kteří budou umět

dosavadní bohaté a ovšem nestejně hodnotné odborné literatury i vlastních vědeckých výsledků využít k napsání syntetické monografie. Jubilejní přednáškou ovšem bývá pověřen badatel pouze jedné specializace, a proto mně laskavě promiňte, že mám na mysli Komenského především jako literární osobnost; nechci však opomenout ani ostatní oblasti jeho práce.

Výraznou osobností v oblasti české literatury je Komenský už před svým odchodem do exilu. Svědčí o tom zejména trojice prací z let 1619 až 1624. První z této trojice, sociálně kritický spis z roku 1619 s názvem *Listové do nebe*, napsal Komenský v době, kdy byl duchovním správcem ve Fulneku a kdy v rodinném štěstí a pracovní pohodě prožíval nejradostnější úsek svého života. Osobní spokojenost a společenská vážnost mu však nebránily vidět ostré dobové sociální rozpory, které se v *Listech do nebe* zrcadlí. Komenský zde stojí na straně ujařmeného lidu, jehož stížnosti proti vrchnosti vyjádřil působivou epistolární formou.

Další dvě práce vznikaly v letech 1623 a 1624 na panství brandýském, kam se Komenský utekl pod ochranu Karla staršího z Zerotína, když se pro něho skrýváním na různých místech Moravy stalo nebezpečným. Jde o první dva díly *Truchlivého a o Labyrint světa a Lusthauz srdce*. Společným jejich jmenovatelem je dramaticčnost, která v případě *Labyrintu* vedla v nové době k několika pokusům o dramtizaci, k pokusům žel dosud vždy pouze ohlášeným, nikoli realizovaným. *Truchlivý* stojí ovšem ve stínu *Labyrintu*, snad též proto, že jeho dva díly z let 1623 a 1624 se považují jenom za součást celé tetralogie, dokončené vlastně až roku 1660. Avšak právě v prvních dvou dílech najdeme onu umělecky závažnou dynamičnost vyplývající ze sporu *Truchlivého s Rozumem a Vírou*.

Truchlivý je autostylizací Komenského — podobně jako poutník v *Labyrintu*. Zde má spisovatelovo sebevyjádření podobu propracovanější a objektivně můžeme v něm vidět obraz českého vzdělance počátku dvacátých let 17. století, vzdělance zbaveného starých jistot a hledajícího s mučivou skepsí jistoty nové. Poutník se nechce dát ovlivnit dvěma vicedenně osobitými průvodci hrazeným městem, tj. světem, a nechce si dát vnutit ustálené nekritické pojetí světa. Posunuté brýle poutníkovi nejsou podružnou rekvizitou, nýbrž jsou uměleckým prostředkem k vytvoření obrazu člověka, který touží poznat svět z autopsie, bez cizího návodu a bez vžitých či apriorních kategorií. Racionalismus a individualismus poutníka je racionalismem a individualismem vzdělance, který těmito vlastnostmi překračuje hranice barokního světa a stává se spíš nežli typem barokním typem renesančním nebo osvícenským.

Ideové záměry Komenského se odrazily ve významové organizaci textu, především v užití postupů charakteristických pro nepřímé pojmenování. Celý *Labyrint* je vlastně založen na nepřímém pojmenování a vytvořen s jeho pomocí, takže dílo obsahuje dva významové plány, a jako každá alegorie promlouvá ke čtenáři nejen tím, co se v díle vyjadřuje, ale také tím, co lze transponovat do skutečnosti. Alegorie se ve starší české literatuře vyskytuje jako vhodný nástroj k vyjádření opravných snah společenských a myšlenkových hlavně v traktátech. A za traktát náboženskovzdělavatelny pokládal Komenský i svůj *Labyrint*. Vezmeme-li však v úvahu zajímavý syžet *Labyrintu*, promyšlenou kompozici a výrazně typizované jednající postavy, přijďeme k poznání o blízkosti díla k románu, ovšem k románu svého druhu, nikoli v té rozvité formě, jak ji v jiných podmínkách svých národních literatur vytvořili Cervantes, Rabelais a Grimmelshausen. Není pochyby o tom, že v *Labyrintu* jsou předpoklady a zárodky už moderní prózy české, což jako jeden z prvních rozpoznal K. J. Erben, spisovatel, vědec a vydavatel staročeských památek, jehož sté výročí úmrtí jsme si připomněli před čtyřmi dny; svou edicí z roku 1862 začlenil Erben *Labyrint* do soudobé literární produkce družiny májové.

*

Tradiční schématické rozdělování české pobělohorské literatury na domácí a exulantskou vede k izolovanému studiu a hodnocení každé z obou oblastí jako dvou celků od sebe hermeticky oddělených. Tuto metodu zpochybňuje historie 17. a 18. století sama, a to už biografiemi našich pobělohorských spisovatelů, které svědčí o stycích mezi vlastí a exilem. Ostatně i některá díla J. A. Komenského v emigraci vydaná byla rozšířena také ve vlasti a dokonce tu byla v katolických tiskárnách tištěna. Tato fakta jsou známa, nebylo jich však zatím dostatečně využito k objasnění vzájemných vztahů mezi vlastí a exilem, a tedy ke zpřesnění obrazu vývojových tendencí naší předobrozenské literatury. Z hlediska komeniologického přinesl zde mnoho pod-

nětného vzpomenuť profesor Stanislav Souček. Důležitý je zejména jeho důkaz v knize Rakovnická vánoční hra z roku 1929, že Komenského přebásnění tzv. Catonových dvojverší (vydané v Amsterodamu r. 1662) ovlivňovalo soudobou českou poezii ve vlasti. A vsutku je tu nepochybný vliv na Pastýřské rozmlouvání o narození Páně z roku 1670. Za jeho autora označil Souček Václava Jana Rosu, který amsterodamskou verzi Komenského Catona i s jeho ukázkami časoměrných žalmů připravil pro vydání v pražské jezuitské tiskárně r. 1670, kde je také otištěno citované „rozmlouvání“. V něm máme dochovánu skladbu nejen Komenským určitě ovlivněnou, nýbrž i záměrně časoměrnou a tím v tehdejším českém literárním kontextu zvláště důležitou.

Myšlenka o exulantovi Komenském jako iniciátoru časomíry v domácí pobělohorské poezii se nám patrně zdá upřílišená. Vždyť česká literární kultura časomíru znala už předtím a jistě jí také prakticky využívala. Ono „jistě“ by přece mělo vyplynout z pouhého faktu nepřerušného sousedství česky psané literatury s literaturou latinskou, a především z vlivu antické kultury na českou kulturu humanistickou a renesanční, a to v období předcházejícím té etapě, v níž Komenský tvořil. Avšak přestože časomíru teoreticky promýšlil hlavně Jan Blahoslav a Vavřinec Benedikt z Nudožer a přestože oni i někteří jiní básníci 16. století se o časoměrné verše pokoušeli také v praxi, přece právě v období humanismu, renesance a reformace je většina česky fixované tvorby vlivem časomíry nedotčena – sylabický princip dominuje i nadále. Proto postavení Komenského v oblasti verše se skutečně jeví jako iniciátorské. Přitom nepůsobí příliš svými názory teoretickými, formulovanými jednak v rukopisné, až v naší době nalezené a vydané rozpravě O poezi české, jednak tehdy přístupněji v úvodu k amsterodamskému Kancionálu, nýbrž působí prakticky hlavně zmíněným přebásněním tzv. Catonových distichů a patrně i přidavkem několika časoměrných žalmů k lešenskému vydání spisu Dvěře jazyků odevřené z roku 1633. Jími byly dány předpoklady k vytvoření jisté básnické vývojové řady, prosazované zejména gramatiky Rosou, Jandytem a na Slovensku Pavlem Doležalem.

Současně s Rosovým úsilím zavést pod vlivem Komenského do české literatury náročnější časoměrnou vystupuje tendence konstituovat domácí Parnas pěstováním poezie jiného typu: poezie charakterizované rýmovanými verši v podstatě přízvukovými, i když sylabicky vymezenými zvolenou strofickou formou. Tento typ poezie, cilevdomě realizovaný hlavně Felixem Kadlinským ve Zdoroslavičku z roku 1665, respektoval do značné míry specifické přízvukové poměry českého jazyka a navíc měl pro svůj ideový obsah oficiální podporu, takže časomíra v české poezii nevítězila a ani zvítězit nemohla. To však není podstatné, sledujeme-li subjektivní záměry Komenského s uplatněním časomíry v českém básnictví: Komenský prostřednictvím časomíry hledal možnost k povznesení českého básnění na vyšší úroveň. Na dosavadní poezii mu vadila volnost v rozložení přízvuků v sylabickém verši rýmovaném; nemůžeme se divit, že cestu k nápravě hledal v typickém metru antickém, a z tohoto hlediska je přiznačné, že stejnou cestu jako nevhodnější ukazovali dvě století po něm Palacký se Šafaříkem.

Vedle časomíry užíval Komenský standardního typu sylabického rýmovaného verše, a to ve většině svých duchovních básní, které psal po celý život a které – spolu se starší bratrskou tvorbou písní – shrnul nakonec do svého Kancionálu (vytištěného v Amsterodamu r. 1659). Zde vyjádřil Komenský svoje úporné hledání jistoty v nejisté, složité a úzkostiplné přítomnosti a budoucnosti. Zde se adekvátními barokními uměleckými prostředky vyrovnával s neodbytnou představou nejisté jisté smrti. Zde se rval s problémem dočasnosti a věčnosti, s problémem prostoru omezeného i neomezeného. Při řešení těchto i jiných velkých otázek napomáhala mu hluboká náboženská víra. Není divu: byl posledním biskupem Jednoty bratrské, autorem jejího dojemného alegorického Kšaftu, napsaného po míru vestfálském, kdy reálné perspektivy nebo aspoň naděje na návrat do vlasti byly u většiny našich exulantů nahrazeny bezmocným pesimismem a Drabíkovými revelacemi i jinými prorockými vizemi, jimž také Komenský podléhal (např. ve spisech Lux in tenebris a Lux e tenebris). Opravdu není divu: už skeptický poutník labyrintem světa našel jistotu a harmonii ve spojení s Bohem, v kterém Komenský nepřestal vidět „centrum securitatis“ a „unum necessarium“.

Typicky barokní iracionalismus, živěný nesmírnou touhou po tom, aby vláda věcí milovaného otcovského národa českého se opět navrátila do jeho rukou, sváří se v Komenském neustále s pronikavým intelektem, který dovede zkoncipovat velké projekty pansofické a panharmonické. Do hluboce promyšlené soustavy praktického dosahu

formoval Komenský svou vševědu či všeýchovu či všenápravu jako nezbytný předpoklad ke světovému míru. Ten ležel především na srdci Komenskému, někdy přímo obklopenému nelítostným vražděním a ničením: „*Přestaňte vést války, začněte zasévat mír, hlavy světa! Neméně ostudné jsou pro knížata četné popravy jako pro lékaře četné pohřby, praví Seneka; tedy ani četné války nejsou pro krále slávy. Neboť se předpokládá, že buď nechce, nebo nedoveže žít se sousedy v míru... Svolávejte své moudré muže, zřizujte univerzální koleje a poroučejte pracovat na tom, co by podstatně prospívalo tomuto našemu věku přítomnému i věku jdoucímu vzápětí! Tak vynaložíte své síly i své důchody lépe než na hromaděni pokladů nebo na velkolepé stavby, drahocenné oděvy a jiný přepych, neb na válečné přípravy, na zbraně a zbrojnice. Neboť těch už nebude třeba, dá Bůh; meče se překují na motyky a oštěpy na srpy. Neslyšíte-li toto, slyšte něco jiného! Hle, nastává světu poslední den, kdy shoří ohněm nebe i země, zároveň s vašimi zbrojnicemi, hrady a pevnostmi; a spolu shoří celé vaše dílo a vaše sláva.*“ Citoval jsem v překladu z Obecné porady o nápravě věcí lidských výzvu Komenského k mocným tohoto světa, která jistě mnohým z vás připomene podobně uchvatnou mírovou výzvu husitského krále Jiřího z Poděbrad, vzniklou dvě století předtím, jinak sice historicky motivovanou, ale stejně naléhavou. Nebylo vinou Komenského, že se v 17. století ani v dalších staletích neuskutečnila jeho logická a tak jednoduchá idea: lidstvo vzdělanější bude také mravnější, a nebude proto různé konflikty řešit násilím.

Avšak v celém rozsahu nebylo za života Komenského přijato a pochopeno ani jeho dílo pedagogické. Zdůraznění sociální funkce výchovy nemohlo ještě tehdy najít vhodnou odezvu. Současnost přijala z díla Komenského nadšeně především spisy reformující jazykové učení, zejména Bránu jazyků, neboť v ní bylo spojeno poznávání jazyka s poznáváním věcí. Byl to důsledek zmenšení dosavadního zájmu o formální vzdělání jazykové i literární, jak je chápal humanismus, a rostoucího zájmu o vzdělání věcnému, praktickému. Kromě Brány a děl podle ní upravených zaujal současníky Komenského též *Orbis pictus*, protože uskutečnil požadavek názornosti ve vyučování a zároveň poskytoval možnost rozšířit výuku mateřského jazyka.

Teprve 19. století dovedlo pochopit podnětnost a aktuálnost Didaktiky a Informatoria školy mateřské. Přesto však trvalo ještě delší dobu, než byly přijaty základní pedagogické zásady „učitele národů“, které je schopna v plné míře realizovat především škola socialistická: co nejširší demokratizace vzdělání, všeobecné vzdělání jako prostředek k plnému životu, celistvost životního vzdělávacího a výchovného procesu, škola jako dílna lidskosti zušlechťující žáka a rozvíjející všestranně jeho schopnosti. Induktivní vyučovací postup, směřující od známého k neznámému, od konkrétního k abstraktnímu, od obecného ke zvláštnímu aj.

*

K jubilejní příležitosti netřeba Komenského aktualizovat. Je živý a stále podnětný. Realizace jeho mnohostranného odkazu je procesem permanentním. Do popředí se dnes ovšem dostávají jeho myšlenky o spojení teorie s praxí a o přípravě studentů k celoživotnímu vzdělávání i k aktivní účasti na společenském dění. Nutnost této účasti prokázal Komenský sám četnými jednáními politického rázu. O společenské angažovanosti Komenský mnohokrát psal, např. ve 24. kapitole své *Všenápravy*: „*Nestačí znát poruchy a chtít je opravit; nutno také přemýšlet o zavedení lepších řádů; a málo pomůže vyzozorovat zmatek ve věcech veřejných, nepoznáš-li cesty k zavedení lepšího pořádku ve všem a nepřiložíš-li ruku k dílu. Jako nerozumně jedná, kdo odkládá obnošený šat, nemá-li po ruce nový; a jako nic nepomůže svému domácnímu hospodářství, kdo ze svého domu vyloučí a vyleje zkažené víno nebo nápoj, nepostarají-li se sobě a svému domu o lepší: tak se nadarmo namáhá, kdokoli se věnuje jen zjišťování a stavování zkaženosti v občanském zřízení, ale nevěnuje se opravdově zavádění lepších řádů a uspořádání zmatků.*“ Veřejně prospěšnou činnost považoval Komenský za samozřejmou především u učitele, nad jehož poslání podle něho není pod sluncem významnějšího, přičemž zdůrazňoval: učitelé nesmějí být podobní sloupům u cest, které ukazují, kam se má jít, ale samy nejdou.

Filosofická fakulta stojí před úkolem znovu promyslet otázku profilu svého absolventa. V duchu pedagogiky Komenského chceme se dopracovat ke stanovení takového obsahu a cíle výuky, který by byl v souladu s požadavky dnešní doby. Usilujeme o maximální racionalizaci pedagogického procesu, o správný poměr mezi přístupem faktografickým a teoreticko-metodologickým. Učitelé cizích jazyků využívají psycholingvis-

tických a sémantických aspektů metody Komenského. Na nejednom místě u něho nacházíme poučení pro úvahy o studijních materiálech, o systému a metodice zkoušek, o diferencovaném přístupu ke studentům podle jejich schopností a předpokladů pro budoucí povolání. Při nezbytné náročnosti nezapomínáme na Komenského zdůraznění péče o duševní hygienu studentů a o udržení správného poměru mezi složkou racionální a emocionální, o harmonický vývoj osobnosti. Humanismus Jana Amose Komenského zůstává vrcholně příkladným pro naši pospolitost učitelů a studentů — pospolitost vedenou tvůrčím optimismem, který Komenský v Obecné poradě o nápravě věcí lidských krásně vyjádřil slovy:

„A jestliže světlo rozmnožuje světlo, proč by se chvályhodným závoděním nekupily nálezy za nálezy? Kdo tě předešel nějakým krásným nálezem, neříkej, že ti uchvátí slávu, nýbrž že ti otevřel cestu pokusíš se o něco podobného. Kdo se chce přičiňovat, ten nikdy nebude mít dostatek látky; neboť ve vědách leží před námi širošírá terra incognita. — A nikomu až po tisíci věcích narozenému ... nebude chybět příležitost vždy ještě něco přidat.“